

ЛЮБОВ БЕВЗЕНКО,

доктор соціологічних наук, провідний науковий співробітник відділу соціальної психології Інституту соціології НАНУ (01021, Київ, вул. Шовковична, 12)

LIUBOV BEVZENKO,

Doctor of Social Sciences, Leading Research Fellow, Department of Social Psychology, Institute of Sociology, National Academy of Sciences of Ukraine (12, Shovkovykhna St., Kyiv, 01021)

lbevzenko@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0002-4020-1937>

Агенти соціальних змін у кризовому соціумі: варіанти проблематизації та контури концептуальної рамки дослідження

Вже майже 30-річна історія становлення нашої незалежної держави показала, що процеси соціальних змін, що відбулися за цей час, є складними, непослідовними, багато в чому непередбачуваними. У вітчизняному соціологічному дискурсі ми позначали їх як трансформаційні, перехідні, кризові. За всієї близькості цих термінів перші два (трансформаційний, перехідний) виглядають більш-менш обнадійливо, м'яко вказуючи на тимчасовість проблем, що мають місце, і обіцяючи, зрештою, позитивне закінчення переходу та трансформації. Щоправда, вже неодноразово сподівання на успіх чергових реформ і чергової зміни влади виявлялися марними. Тому, на мій погляд, точніше все ж таки буде позначати цей період у житті суспільства як кризовий.

На відміну від переходу і трансформації *криза* є більш невизначеним станом, і варіанти виходу з неї можуть бути як у позитив, так і в негатив, якщо не в перманентне кризове занурення. Звичайно, можна обговорювати, що є позитивом, а що негативом. Наразі під цим ми розумітимемо певну нову стабілізацію, але з різними ціннісними векторами (так, демократизація і шлях авторитаризму є можливими протилежними виходами із соціальної кризи). Іншими словами — трансформація та перехід нібито мають визначений напрям руху — від одного стану до іншого, а от криза обіцяє лише суттєві зміни, не гарантуючи того, якими вони будуть.

Цитування: Бевзенко, Л. (2020). Агенти соціальних змін у кризовому соціумі: варіанти проблематизації та контури концептуальної рамки дослідження. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*, 4, 111–132.

Непередбачуваність є однією з головних характеристик перебігу нашого суспільного життя в моменти кризових переходів. І в нашій країні це спостерігалось впродовж усіх трьох останніх десятиліть. Країна за цей час пережила кілька масштабних подій, позначуваних як Революція на граніті, Помаранчева революція, Революція Гідності. За визначенням Є. Головахи, вибори президента 2019 року можна вважати Електоральною революцією (Електоральним Майданом), з чим важко не погодитись з огляду на ту неочікуваність і непередбачуваність результату, які тоді спостерігалися.

Хоча, на перший погляд, усі ці революційні події були переможними, згодом виявлялося, що очікування тих, хто був рушієм цих революцій, кожного разу багато в чому не виправдовувалися. Це призводило до нових кризових станів і революційних протестів. Рух від революції до революції вказує на те, що постреволюційні стабілізувальні зміни за досить короткий час знову переходили до стану кризи, що й призводило до нових революційних сплесків.

Яким чином це відбувається, які соціальні сили є рушієм таких змін? Які теоретичні моделі та емпіричні методи ми маємо використовувати, намагаючись це зрозуміти? Чи домінує тут макрорівень, цілком детермінуючи соціальні зміни незалежно від дій окремих акторів? Чи, натомість, можна описати ці процеси, використовуючи лише мікросоціальні моделі (вважаючи, що домінувальною причиною цих змін є окремі люди-агенти – натхненні пасіонарії або ті, що мають свої інтереси та свідомо зорганізують масові протести й революції задля досягнення цих інтересів тоді, коли вважають це для себе необхідним)? Яким може бути інтегративне бачення ситуації, що враховує як ті, так і інші рівні соціальної детермінації (структурні та агентні)? Що чому тут має передувати? І що ми маємо розуміти під агентами соціальних змін, якщо пристаємо саме до інтегративної теоретичної платформи? Це ті питання, що природно виникають у спробах теоретично й емпірично опанувати ці події української історії. Відповідь на них суттєво залежить від того теоретичного поля, в рамках якого її шукають.

Традиційно в соціології ці полярні дослідницькі платформи відносять до моделей мікро- чи макродетермінізму або позначають як дилему системи чи дії, *структури чи агента*. Досі так і немає внутрішньосоціологічного консенсусу щодо правильності вибору між цими теоретичними полюсами. Пошук інтегративних теорій, який посилено ведуть з кінця минулого сторіччя, так і не призвів до єдиної узгодженої теорії, незважаючи на той шерег блискучих імен, з яким він пов'язаний (Дж. Александер, Р. Колінз, Дж. Ритцер, Е. Гіденс, П. Бурдьє, П. Штомпка, М. Арчер, Дж. Коулмен, Ю. Габермас та ін.). Ситуація *кризового суспільства* ще більше загострює окреслену дилему, зокрема, й тому, що в зазначених теоріях цю ситуацію здебільшого не розглядають як окрему проблему, яка вимагала б іншого підходу, ніж ситуація суспільного гомеостазису, еволюційних, а не революційних змін. А для нас вона є проблемним фокусом, становить не лише теоретичний, а й глибоко практичний інтерес, бо залежно від теоретичних відповідей можуть вибудовуватися як стратегії емпіричних досліджень, так і рекомендації щодо суспільного менеджменту в період загострення соціальної кризи.

У цій розвідці ми далекі від того, щоб дати відповідь на поставлені масштабні питання, але певні концептуальні контури їх розгляду маємо намір запропонувати. Логічно як ключові поняття, довкола яких вибудовуватимуться ці контури основної концептуальної схеми, обрати поняття “соціальна нестабільність”, “соціальна криза як гранична міра соціальної нестабільності”, “соціальні зміни в кризовому соціумі”, “агенти соціальних змін у кризовому соціумі”.

Залежно від обраного теоретичного полюса в мікро-макродетерміністичній дилемі концептуальна схема виглядатиме по-різному. Але питання, хто є агентами змін у кризовому соціумі і як саме вони здійснюють цю агентність, залишиться в кожному разі важливим, хоча відповідь буде суттєво відмінною. А в контексті нашої вітчизняної історії це є важливою проблемою як наукового, так і суто практичного та історичного порядку.

У такому разі *наукова проблема може набувати подвійного звучання* і різних масштабів проблематизації.

У *першому випадку* теоретичною платформою ми оберемо найвідомішу працю, присвячену проблемі соціальних змін — книгу П. Штомпки “Соціологія соціальних змін” [Штомпка, 1996]. У ній автор здійснив масштабну роботу з опрацювання всіх теоретичних поглядів на соціальні зміни. Чи було отримано при цьому синтетичну модель, сказати важко. Як на мене, макрорівень там все ж таки виглядає менш вагомим, ніж рівень окремих агентів. Але, в будь-якому разі, можна вибудовувати стратегію нашого дослідження, виходячи з тих теоретичних пропозицій, що їх знаходимо у Штомпки. Як стверджує польський соціолог, до агентів соціальних змін можуть бути віднесені:

1. Масштабні соціальні ідеї (аргументація з посиланням на праці М. Вебера і наведений там приклад перетворювальної сили протестантської ідеї).
2. Окремі харизматичні лідери.
3. Соціальні рухи.
4. Революційні події.

Якщо ми зупинимося на такій обґрунтованій констатації, то нашою *науковою проблемою 1* може бути вивчення конкретних агентів змін саме в нашій країні. І ідей, і лідерів, і рухів, і революцій за останні роки ми бачили достатньо, вони реально були в центрі подій, що змінювали країну. Виявляти їх, вивчати та описувати є досить цікавим завданням. Але в такому разі чи не ставимо ми собі завдання радше описово-констатаційного характеру? Як має розгортатися програма такого дослідження? Які гіпотези щодо цих ідей, рухів, лідерів ми маємо тут висувати?

У *другому випадку* ми знову можемо задатися питанням теоретичного визначення — вважати цих агентів головним чинником, що детермінує зміни (мікродетермінізм), чи все ж таки брати як первинні якісь макросуспільні події, що породжують певні суспільні стани та виклики? Такі події описують у термінах, не прив’язаних до конкретних агентів, — криза, нестабільність, конфлікт, напруженість, які й актуалізують появу на суспільній арені названих вище агентів змін. У цьому разі ми можемо припустити, що

конкретні ідеї, рухи, особистості є випадковими, а їхня принципова поява — закономірною. Скажімо, протестантизм у Вебера, в рамках такого бачення, виглядає наслідком тієї ситуації, що склалася в Європі на час його появи як ідеї, того напруження і кризи, що їх зумовили війни та епідемії, які цьому передували. Ланцюжок змін аж до “духу капіталізму” тягнеться саме звідси.

Саме в цій *другій*, більш теоретизованій постановці питання ми зможемо сподіватися зрозуміти, чому в одній ситуації полум’я революції (Майдан) розгоряється швидко і нібито від однієї іскри, а в інших спроби певних зацікавлених акторів викликати масштабні протести швидко згасають, попри великі затрати організаторів, і не приводять до соціальних зрушень у напрямку змін.

Якщо ми погоджуємося з таким розширенням проблемних питань, то в ширшому плані нашу **задачу-проблему 2** можна сформулювати так: Які макросоціальні закономірності приводять до того, що певна людина, рух, ідея стають агентом і провідником соціальних змін? Як ці закономірності поєднати в загальній інтегративній макро-мікромоделі соціальних процесів, що дало б змогу побачити соціальні зміни як ланцюжок “соціальна криза — відповідна соціальна ситуація — агенти змін (людина-лідер — ідея — рух — революція) — нова змінена соціальна ситуація.

Тут може поставати питання — чи завжди в цьому ланцюжку має з’являтися революція? Судячи зі спостережень Штомпки — не завжди. І ці спостереження є обґрунтованими, тому в шуканій моделі має міститися така варіативність процесів змін. Традиційно їх позначають як еволюційні та революційні. Але нам потрібна модель, яка б визначала, коли саме таке може статися, коли для змін достатньо агентності, що її несуть із собою ідеї, рухи, люди, забезпечуючи еволюційний поступ соціальних змін, а коли до цього долучаються й революційні події.

У такій постановці **проблема 2 вбирає в себе проблему 1** як окремих випадок, як підзавдання емпіричного порядку.

З нашого погляду, варто розділити поняття *агента та агентності* як характеристики того, кого або що ми позначаємо як агентів змін. У такому разі людину, рух, ідею можна називати агентами змін, коли ті набувають цієї якості. Той ряд уточнювальних питань, які виникають в рамках *проблеми 2*, можна сформулювати так:

1. *Агентність* — чи є це безпосередньою характеристикою саме цих ідей, людей і рухів і чи суто цій їхній якості ми маємо завдячувати змінами, що відбуваються? Тобто чи достатньо було їх появи на історичній арені для того, щоб відбулися зміни? Чи, можливо, агентність — це здатність бути провідником чогось іншого, здатність поєднати якості того, кого потім назвуть агентом, і соціальної ситуації, в якій він опинився та діє? Саме це поєднання і дає йому змогу стати агентом змін і перетворень. Як це поєднання відбувається, яким є його соціальний чи соціально-психологічний механізм?

2. Звідки, за яких умов з’являється в тій чи іншій ідеї, людині, рухові або революційному протесті якість агентності щодо змін саме в *кризовому* соціумі? Звідки ця здатність впливати на соціальні процеси та змінювати їхній перебіг в ситуації, коли майбутнє є важко прогнозованим, що і є основ-

ною характеристикою кризи? “Не знаю, як діяти далі” — це коротка характеристика ситуації кризи — для окремої людини, як і для всього суспільства. Звідки беруться ті, хто наважується сказати “я знаю як” і закликати інших йти за собою? Знову-таки — який соціально-психологічний механізм тут працює?

3. Як пов’язана агентність з мірою стабільності-нестабільності загальної соціальної ситуації, мірою кризовості соціальної системи? Чи слушно взагалі використовувати таке поняття як “міра кризовості”? І що це може означати для розкриття суті поняття агентності? Агент змін в ситуації деякої нестабільності та агент змін у кризовій ситуації — це різні за соціальною генезою та силою змінювальної соціальної активності явища?

4. Чи можна говорити про різні типи агентності — конструктивну і деструктивну, позитивну і негативну в плані впровадження ціннісних змін? Тобто чи варто розглядати в рамках зазначеної проблеми ті приклади агентності, коли вона, з одного боку, веде суспільство до нової стабілізації, виходу з кризи, а з іншого — ця стабілізація відбувається на підставі певної соціальної міфології та ціннісного ряду, які аж ніяк не можна віднести до гуманних, загальнолюдських (різні типи радикального націоналізму, релігійного фанатизму, фашизму, тоталітаризму — прикладів не бракує в історії).

5. Якою є міра непередбачуваності результатів діяльності тих, кого ми назвемо агентами змін? Іншими словами, наскільки ці зміни збігаються з тією метою, що ставили перед собою (або говорили, що ставили) ті, кого ми можемо вважати і називаємо агентами? Відомим фактом, на який звертав увагу і Штомпка, є те, що результати революцій майже ніколи не збігаються з тими цілями, які ставили перед собою і декларували їхні лідери та провідники. В Україні останніх років ми в цьому пересвідчувалися неодноразово.

Звичайно, відповіді на ці питання можна знайти лише в результаті докладного теоретичного та емпіричного опрацювання заявленої теми. Але наразі ми можемо запропонувати певні методологічні ходи в цьому напрямі та, виходячи з них, окреслити контури концептуальної схеми, від якої можна відштовхнутися для подальших напрацювань.

Методологічна база, яка мені видається найадекватнішою для розкриття проблеми насамперед у другій її постановці, — це вже звичне для мене *поєднання парадигми складності, мережевої парадигми та парадигми практик*. Це парадигмальне поєднання я використала для побудови інтегративної моделі соціальної напруженості [Бевзенко, 2018]. Думаю, деякі з тих здобутків результатів стануть у пригоді й у цьому випадку. Як показано в зазначеній праці, такий парадигмальний мікс забезпечує розуміння соціальної ситуації на трьох рівнях соціальної реальності. А саме:

1) *Макрорівень — парадигма складності* (нелінійність соціальних процесів, самоорганізація, особливість моменту соціальної кризи, непередбачуваність і непрогнозованість подій у ситуації граничної кризи [Бевзенко, 2002; Майнцер, 2009; Николис, Пригожин, 1990; Cleveland, 1994; Grobman, 2005]). Тут обґрунтовується значення ідеї-міфу та правил соціальних ігор як інтегративного соціокультурного підґрунтя соціальної стабільності та, від-

повідно, руйнація попередніх і поява нових міфів-ідей та правил соціальних ігор як чинника зміни конфігурації соціального ландшафту);

2) *Мережева парадигма* — *мезорівень* (мережеві стосунки, практики мережевих взаємодій з урахуванням включення в ці мережі як людей, так і не-людей [Newman, 2003; Латур, 2014], символів, смислів, культурних кодів, що спричиняється до появи емерджентних мережевих утворень; останні становлять основу процесуального *соціального порядку* як соціальної тканини (неперервно відтворюваної у повсякденних практиках мережевих взаємодій), а їх руйнація призводить до порушення щільності соціальної тканини та кризи дестабілізації цього порядку — в локальних чи глобальних масштабах);

3) *Парадигма практик* — *мікрорівень*. (Це, власне, індивідуальні габітуальні налаштування на практики мережевих взаємодій на мезорівні [Бурдье, 1998; Волков, 1998; Волков, Хархордин, 2008].) Крах цих налаштувань у ситуації соціальної кризи тут виглядає як габітуальна криза. Ця криза на рівні окремої людини або зумовлює депресивну відмову від пошуку нового формату соціального існування, або стимулює пошук інших мереж і мережевих взаємодій, нової соціальної включеності. Цей пошук відбувається саме на рівні габітуальних змін, не є відрефлексованим, а радше становить емоційне сканування соціального простору з метою віднайдення вільних соціальних валентностей у людей, що поруч (умовно поруч, зараз це може бути і “поруч” у соціальних мережах). Ідеї, рухи, харизматичні лідери — це якраз ті агенти, що пропонують такі валентності. Тим самим окрема людина включається в мезо- і макрорівень соціальних змін, входячи в поле тієї чи іншої агентності. (Як приклад — ситуація революцій і питання, чого вони іноді розгоряються ніби самі по собі, а в інших випадках нічого не виходить запалити і за великі гроші. Якщо немає достатньої кількості людей, що увійшли у стан габітуальної кризи, заклики навіть харизматичного лідера не зустрінуть відгуку. Немає “вільних валентностей”, яких може зачепити його заклик, покликати за собою, що лише і може перетворити його на агента змін у ситуації кризи.)

Окремо треба зробити зауваження стосовно висновків зі сказаного, які виглядають важливими для *емпіричних досліджень станів кризи та високої соціальної напруженості*. Габітуальна криза як прояв цих станів на мікрорівні змушує говорити про неефективність досліджень намірів і суджень людей, що перебувають в цій соціальній ситуації. Габітус — це та складова регулятивної системи, яка спрямовує людську поведінку (зокрема й соціальну) і яка не є повністю відрефлексованою, особливо у стані кризи. Тому дослідження переживань, емоційних реакцій на ці стани та емоційних поштовхів до дії й активності будуть тут найадекватнішими [Бевзенко, 2008; Злобіна, 2014, 2016].

Справжній агент соціальних змін в такій ситуації — це пасіонарна особистість, харизматичний лідер, який пропонує новий формат ігор в різних соціальних полях, новий соціальний міф, що водночас інтегрує і стабілізує (приклад — американська мрія в США, комуністичний міф в СРСР, швидкий розквіт незалежної України в час розпаду СРСР). Але він не просто про-

понує та агітує. Агентність — це дія і приклад. Агент власною впевненістю і енергією здатен задавати нові порядки.

Думаю, що *розділяти ідею — лідера — рух (і навіть революцію) можна лише умовно*. Як правило, це — лише складові єдиного соціозмінювального процесу, єдиного акту агентної дії. Як приклад того, що це є ланками єдиного ланцюжка змін, можна навести хрестоматійну ситуацію із протестантською етикою та її агентністю у становленні капіталістичної системи господарювання, капіталістичного економічного укладу [Вебер, 1990]. У протестантській ідеї були конкретні автори — особистості-реформатори — Лютер, Кальвін. Провідниками цих ідей були дуже неоднозначні й часом криваві події, які можна назвати протестантським рухом. І тільки значно пізніше це втілювалося в капіталістичних економічних відносинах, що виявилось досить неочікуваним і навіть суперечило тому, що містилося в протестантській ідеї, запровадженій Лютером. Первинний намір засновників Протестантизму — перенести чернецтво та аскезу в повсякденність, розширити монастирські стіни до меж усього суспільства — реалізувався в зовсім протилежне — культ грошей як показника бізнесового успіху, конкурентності, індивідуалізму та інших ознак капіталістичних відносин.

Іншим прикладом є ідея комунізму, сформульована у працях Маркса, яка перелилася в комуністичні та соціалістичні рухи, привела до соціалістичної революції в Росії, опрідметнилася в соціальних змінах, що відбувалися після 1917 року. Тут теж були свої харизматичні лідери, агенти і провідники соціальних змін, які, зрештою, виявилися дуже відмінними від того, що мав на увазі Маркс.

Таких прикладів чимало. Суттєвим в усіх цих випадках є момент, що не лежить на поверхні. В кожному разі появі ідеї, лідера, руху, революції передувала відповідна *соціальна ситуація, певна кризовість, зростання нестабільності, запитуваність змін*, — те, що глухо і неструктуровано було присутньо в суспільстві у вигляді хаотизації повсякденності, індивідуальних кризових станів, розриву мережевих взаємодій (на мезорівні), які утворювалися задля забезпечення будь-яких людських потреб — від безпеки та харчування до медичної й духовної підтримки. Розірвані мережі вимагали нової конфігурації, за якої ці потреби могли б задовольнятися. Це було запитом на новий суспільний порядок. Цей запит на зміни, як правило, не має в кожному індивідуальному випадку чіткої початкової оформленості. Соціальна напруженість (розриви в соціальній тканині, у практиках мережевих взаємодій) — у суб'єктивному вимірі набуває форми емоційної напруги й емоційно забарвленого пошуку нових ланцюжків взаємодій. Саме агенти змін пропонують ці нові ланцюжки і стають точками тяжіння, атракторами для інших членів суспільства.

Після розпаду Радянського Союзу наша країна пройшла кілька хвиль зростання — спадання соціальної напруженості й, відповідно, руйнування — відновлення — побудови нових мереж соціальних взаємодій. На кожній такій хвилі були свої рівні соціальної незадоволеності (хаотизованості соціального простору), свої ідеї, особистості, що їх проводили в життя, рухи та революції. Явище псевдорухів, штучно створюваних задля чийось власних інтересів, є для нас теж цікавим. Ця ситуація протилежна тій, про яку йшло-

ся вище. Тут вже є криза і запитуваність змін, але не кожному вдається стати агентом належних змін. Відсутність харизми у лідера (цього не купиш за жодні гроші) позбавляла такі рухи якості агентності, навіть якщо це відбувалося у сприятливій для змін соціальній ситуації. Тож вони закономірно не справляли реального впливу на перебіг подій.

Треба сказати, що навіть реальні агентні дії майже ніколи не закінчувалися тим, задля чого вони починалися, й наступні зміни не відповідали очікуванням самих учасників подій, самих агентів. І в рамках запропонованого погляду на макродинаміку суспільства (парадигма складності, нелінійна парадигма) це виглядає прогнозованим і закономірним. У кризових точках, як можна стверджувати на підставі цього теоретичного погляду [Бевзенко, 2005], подальший перебіг подій і конфігурація подальшого соціального порядку є принципово непередбачуваними, точніше, варіативно передбачуваною. Варіанти прорахувати дуже важко, для цього немає відповідних теоретичних моделей та інструменту. (Важко говорити про можливість їх побудови навіть за наявності відповідного математичного апарату та потужної обчислюваної техніки. Щоб ці моделі працювали, потрібна неймовірно висока точність. Якщо для лінійних моделей невелика помилка дає невеликі відхилення у прогнозах. Для нелінійних це не так — мала початкова помилка в результаті може дати абсолютно неправдивий прогноз. Хрестоматійним прикладом є прогнози погоди, де далі трьох днів щось прогнозувати дуже важко саме з цієї причини.)

Але принципово важливим є сам факт варіативності, що впливає з обраної методологічної платформи. Понад те, якщо навіть гіпотетично припустити можливість прорахувати варіанти, непередбачуваність прогнозу все одно зберігатиметься через неможливість сказати, який з варіантів може реалізуватися. Тут ситуацію може скеровувати простий випадок. Умовно кажучи — це ситуація, коли до місця вирішальних соціальних подій (наприклад, до сцени на Майдані чи до Смольного в Петербурзі) швидше дійшов той чи інший лідер. І саме він, його якості, напрямок його агентності можуть виявитися доленосними для всього соціуму. Але для цього потрібна та соціальна хвиля, що підносить його.

Якщо спускатися від цих досить загальних міркувань до чіткіше окреслених контурів можливої концептуальної схеми, то найдоречніше звернутися до поняття *соціального інституту* як того, що задає правила гри для кожної людини, а тим самим задає соціальний порядок в означеному вище розумінні — як конфігурацію мережевих взаємодій, утворювану завдяки цим правилам гри.

Далі я використовуватиму низку соціологічних понять. Тому треба зауважити один важливий момент. Поняття соціального інституту, як і більшість інших понять, якими я далі оперуватиму, має широкий діапазон смислових навантажень, часто в межах, по суті, протилежних значень. Дослідженню цих коливань смислів, пов'язаності їх з тим чи іншим автором присвячено багато історико-теоретичних праць. Але вже уявилася ілюзія стосовно того, що тут можна вказати лише одне “правильне” визначення, як того вимагала свого часу позитивістська наука. Постпозитивізм, у рамках якого ми зараз працюємо, бажаючи того чи ні, ставить нас в інші епістемо-

логічні рамки. В кожному реальному теоретичному чи емпіричному дослідженні автори використовують той набір смислів щодо необхідних понять, який дає змогу поєднати ці поняття в узгодженій концептуальній схемі. Саме тому ми зараз говоримо *не про поняття та теорії, а про концепти та концепції*. Тому ми, хоча й використовуємо звично термін “поняття”, радше мовимо про концепти — ті смислові “нарізки”, які ми обираємо в нашому конкретному випадку для роботи з цим концептом як пізнавальним інструментом. Як правило, в такому разі варто обумовлювати, що саме матиме на увазі автор, використовуючи певні терміни. Я зроблю це стосовно терміна “соціальні інститути”, оскільки власне на мову інституційних змін я переведу проблему соціальних змін.

Імена класиків соціології, як правило, згадуваних у зв’язку з цим поняттям, становлять потужний шеренг — від О. Конта та Г. Спенсера через Е. Дюркгайма, К. Маркса, М. Вебера, Т. Парсонса, Р. Мертона та Т. Веблена й аж до сучасних неінституціоналістів на чолі з Д. Нортон. Як із цим працювати в нашому конкретному випадку?

Щоб обрати необхідну нам смислово конфігурацію в концепті “соціальні інститути”, я виходитиму із завдання використати цей концепт для уточнення інших концептів — “соціальний порядок”, “соціальні зміни” та “агент соціальних змін”, тобто визначити соціальний порядок через інституційний порядок і соціальні зміни — через інституційні зміни.

Вище я визначила *соціальний порядок* через сукупність мережевих взаємодій, які спостерігаються в соціумі, назвавши це *соціальною тканиною*. *Міра соціальної впорядкованості — це міра щільності, міцності соціальної тканини*. Яким у такому разі буде адекватне визначення соціального інституту?

Повернімося до практик мережевих взаємодій. Що їх в реальності детермінує? Як виникають ті правила, за якими утворюється ця тканина повсякденних взаємодій (людей з людьми — через обмін інформацією, символами, речами, словами, емоціями — та людей з речами, що теж вплетено у тканину повсякденності), постійна процесуальна відтворюваність, повторюваність якої створює передбачуваність і стійкість соціального цілого в докризові, стабільні часи?

У рамках запропонованого підходу, пов’язаного з (нелінійною) парадигмою складності, вирізняються два механізми утворення соціального порядку й, відповідно, два механізми соціальних змін — *організаційний та самоорганізаційний* [Бевзенко, 2002].

Перший механізм (організаційний) пов’язаний з зовнішнім контролем, владою, формальними правилами, усіма тими чинниками, що спрямовують людську поведінку та людські практики завдяки зовнішнім силам влади, держави, примусу та контролю. Ці правила оформлені у вигляді публічно оприлюднених (і письмово закріплених) указів, законів, розпоряджень, договорів, правових норм. Виконання цих правил забезпечують певні установи. Ясна річ, що в перекладі мовою інститутів ідеться *про формальні інституційні утворення*, правила та організації, які несуть у собі навантаження створювати, відстежувати, зберігати, змінювати ці правила та застосовувати санкції до порушників їх виконання. Завдяки цим правилам інститути

мають забезпечувати виконання певних соціальних функцій через регуляцію людських дій-поведінки. В теорії соціальних інститутів таке розуміння близьке до лінії структурних функціоналістів.

Другий механізм (самоорганізаційний) – це правила, що утворюються спонтанно, на доповнення до формальних правил, або оминаючи чи заперечуючи їх. Для них не існує організацій та формальної узгодженості, але вони стійкі та повторювані й за ними люди живуть і взаємодіють. Ці самоорганізаційні порядки тримаються на тому, що ми, вслід на Ю. Левадою [Левада, 1993], назвали ігровою складовою соціальної дії (поряд із функціональною, активізовуваною в разі формальних правил). Генеза таких правил на макрорівні пов'язана зі спонтанним утворенням самоорганізаційних соціальних структур (сталих мереж соціальної взаємодії). Вони виникають не як чийсь конкретні задуми чи проекти, а як результат поступового колективного вибору оптимального формату соціальних взаємодій у певному соціумі та в певній ситуації. В інституціональних визначеннях це можна назвати *неформальним боком соціальних інститутів*.

Напевне, найближчим до такого розуміння є те, що пропонує у своїй культуральній соціології Дж. Александер. У нього це стосується перш за все інституту громадянського суспільства, але для нас важливим є запропоноване американським соціологом розуміння того, що цей інститут варто розглядати не лише через нормативні положення (формальні правила), а й через ту повсякденну фактичність, яка включає й ту складову, що за своїм малюнком нагадує культурні формати, спираючись на власні символи, ритуали, культурні коди [Александер, 1999; Alexander, Smith, 2004]. Близькі ідеї щодо нормативності та фактичності інститутів громадянського суспільства можна знайти у Ю. Габермаса [Habermas, 1996].

Зважаючи на паралель між концепцією Александера і тим, обґрунтованим в рамках самоорганізаційного підходу фактом, що соціальна самоорганізація являє собою соціальні взаємодії ігрового та міфологічного кшталту, можна сказати:

1. Говорячи про культурну складову в структурах громадянського суспільства, Дж. Александер, по суті, говорить про необхідність в інституті громадянського суспільства розглядати і брати до уваги як його формальний, так і неформальний аспект, як організаційний, так і самоорганізаційний.

2. За аналогією з інститутом громадянського суспільства можна стверджувати – кожен соціальний інститут має свій організаційний та самоорганізаційний, формальний та неформальний вимір. (І їх у жодному разі не має обминати соціологічна увага.) Перший становить формально зафіксований нормативний порядок. Другий – це та складова сумарно чинної системи правил (наявної фактичності), що виникає спонтанно внаслідок процесів соціальної самоорганізації й має характер звичних, повторюваних, рутинізованих практик соціальних взаємодій. Останні закріплюються на мезорівні у стійких соціальних мережах, а на мікрорівні – в індивідуальних габітуальних налаштуваннях. Поступове закріплення цих взаємодій у певних ритуальних, символічних формах надає їм формату, подібного до культурних утворень.

За логікою сказаного, ми природно виходимо на поняття габітусу і практик, які утвердились у соціологічному дискурсі завдяки працям П. Бурдьє, де ці поняття поєдналися в об'ємну концептуальну схему разом з такими поняттями, як соціальна структура, соціальне поле. Соціальне поле у Бурдьє і являє собою неформальний бік соціального інституту [Бурдьє, 2005]. Навіть правила, за якими люди взаємодіють у рамках того чи іншого соціального поля (літератури, науки, бізнесу, медицини, освіти тощо), Бурдьє позначає як правила гри. У нього це радше метафора, але, обґрунтувавши те, що ці неформальні взаємодії в рамках певного інституту (поля) підпадають під визначення соціальної гри [Левада, 1993; Хейзинга, 1997], ми можемо з більшою впевненістю говорити — йдеться саме про правила взаємодії ігрового формату, які виникають у процесі соціальної самоорганізації. Остання свою атрактивність (атрибутивну якість самоорганізаційних процесів) проявляє через атрактивність ігрових структур.

Таким чином, як робоче визначення соціального інституту візьмемо саме це: сукупність правил гри, за якими люди в певному суспільстві вибудовують свої взаємодії в різних соціальних полях. Ці правила аналітично можна поділити на формальні (ідуть від формальної, організаційної складової інституту) та неформальні (від неформальних, самоорганізаційних порядків). Але в реальному житті ці дві системи правил поєднуються, і це поєднання становить основу реального суспільного порядку. І тут можна погодитися з функціоналістами — ці сукупні правила мають забезпечувати інституційну функціональність. Але саме сукупні. А не суто формальні.

Стійкість—нестійкість інституційного порядку впливає перш за все з узгодженості—неузгодженості цих двох систем правил гри. Інституційна нестійкість — це хиткий баланс між цими правилами. Інституційна криза — критична неузгодженість між цими правилами, коли, найчастіше, формальні порядки поступаються неформальним і формальні інституційні правила перестають працювати. Класичний приклад — корупція в нашому суспільстві. Вона не входить до жодної системи формальних правил в жодному з інститутів, але успішно регулює правила взаємодій майже в усіх. Не випадково наявність корупції називали підставою недовіри до влади, що постійно виникала і призводила до чергових революцій.

Тепер очевидно, про що ми маємо говорити мовою соціальних інститутів, коли йдеться про соціальні зміни. Ясна річ — про зміни цих двох складових у загальній структурі інституційних правил гри. І весь подальший перебіг цих змін, все те, що ми назвемо агентністю в цих змінах, задаватиметься саме процесами, процедурами зміни правил гри у формальній і неформальній складових соціальних інститутів. І якщо стосовно формальної складової все виглядає досить просто — зміна писаних правил, законів, вимог, то неформальна складова не є такою очевидною. Вище ми (слідом за Александером) показали, що вона має формат, подібний до культурних утворень, а інерція культури — річ відома. Інерція неформальних правил взаємодій тут теж вочевидноється. Звичне, габітуально закріплене, а ще й передане через кілька поколінь, змінювати дуже важко. Воно не є продуктом рефлексії й вольового самокерування для більшості людей. Ясна річ, це можливо для невеликої частини суспільства, але частіше ці звички перебу-

вають за порогом свідомого відстеження. Потрібна габітуальна криза, стрес, емоційне потрясіння, щоб людина стала перед необхідністю виходити з кола звичного.

Тут ми маємо повернутися до нашого головного проблемного фокусу — суспільної кризи. Як про це сказати, послуговуючись концептом соціальних інститутів? Як у цій термінології описати нестійкість, нестабільність чи руйнацію соціального порядку? Всі ці визначення можна розмістити в один ряд, якщо пов'язати з мірою соціальної кризовості, а останню — з напругою, що впливає з функційної спроможності—неспроможності сукупних правил гри в тому чи тому соціальному полі. Іншими словами, якщо в медичному полі формальні правила безкоштовної медицини та неформальні звички платити лікарям більш-менш дієво працюють на підтримання здоров'я людей у тих межах, що вони вважають за прийнятні, то ми говоримо про відносну функційну спроможність цього інституту. Коли ж неформальні правила виписувати дуже дорогі ліки та вимога платити за медичні послуги ставить чимало громадян у ситуацію неможливості ці послуги отримати, то ми говоримо про дисфункційність сукупних правил гри.

У такому разі можна сказати: нестійкість та нестабільність — це два слова близькі за значенням, і в нашому розумінні можуть вказувати на те, що правила поведінки в рамках того чи іншого інституту, які формуються в суспільстві завдяки поєднанню наявних формальних та неформальних правил гри, здатні лише частково або для частини людей працювати на виконання цими інститутами своїх суспільних функцій. При цьому самоорганізація на неформальному рівні може породжувати правила, що є не лише доповняльними, а й протилежними правилам формальним, як уже неодноразово згадані формальні інституційні порядки та неформальні корупційні відносини, що їх деформують. Але цей кентавр може тим чи тим чином задовольняти потреби людей до певного часу. Зруйнованість соціального порядку і соціальних інститутів — це ситуація, коли формальні правила і неформальні правила вже є радше протилежністю, ніж взаємодоповненням, і саме неформальні є дієвими.

У таких випадках часто можна почути “соціальні інститути не працюють”, “інституційна система дала тріщину”. І це проблема не лише нашої країни. В такій ситуації, хоч як це неочікувано звучить, наразі (на січень 2020 року) опинилася країна, де сила та стійкість інституційних порядків виглядали безумовними і зразковими, — Сполучені Штати Америки. В інтерв'ю газеті “День” наш колишній волонтер, а тепер дослідник у Центрі конституційної демократії Індіанського університету Геннадій Друзенко з цього приводу зауважує дуже неочікувані речі щодо ситуації в США: “Такі науковці, як Тимоті Снайдер, Брюс Акерман, Тимоті Гінсберг — зірки у своїх сферах, із різних боків збігаються в тому, що шанс не втрачений, однак інституції дали тріщину, еквівалентну ситуації часів Громадянської війни в США (1861–1865), коли конфлікт не вдалося розв'язати інституційно і довелося застосовувати зброю” [Капсамун, 2020]. Мовиться вже не про нестабільність, а про повний злам інституційного (соціального) порядку. Головне, на що він вказує, — це те, що порушився баланс між формальним і неформальним інституційним ладом зі зсувом у бік неформального. В тих слу-

ханнях, що тривали з приводу імпічменту президента Трампа в Конгресі та Сенаті США (наприкінці 2019-го та на початок 2020-го), ніхто не дослухається до аргументів, голосування йде за принципом — “свій–чужий”. Певна річ, що тут ми вже маємо справу з глибокою інституційною кризою, яка лишає невеликий шанс на стабілізацію.

Описана інституційна руйнація є ситуацією, коли запитуваною стає агентність в інституційних змінах — як на формальному, так і на неформальному рівні. Але механізм здійснення цієї агентності тут є дуже відмінним. Адже результат, якого має прагнути ця агентна діяльність, — це утвердження нових правил гри для цих двох рівнів інституційного порядку. І якщо в першому випадку ці правила можна формально написати, то в другому це дуже непростий процес. Зорганізувати самоорганізацію принципово не можна. В момент кризи можна лише “підштовхнути” суспільство до нових самоорганізаційних зрушень. Це насправді можуть зробити харизматичні лідери, певні суспільні рухи, певні соціальні ідеї. І відбуватиметься це, як правило, у розріз з наявними старими правилами — як формальними, так і неформальними.

У нашій країні як приклад можна навести волонтерський рух, який розгорнувся після Революції Гідності та початку збройного протистояння на Сході країни. В той час, особливо після початку військових дій, ми наочно спостерігали глибоку інституційну кризу, функційну неспроможність державних інститутів відповідати на вимоги ситуації. Тоді волонтери почали діяти у різних інституційних полях, самоорганізаційно утверджуючи там нові, функційно дієздатні правила. Це були перш за все ті поля, де формальні інститути виявили свою повну неспроможність — армія, військове забезпечення, медицина (передусім військова) і соціальна допомога (передусім тим, хто під час війни виявився змушеним полишити свої домівки на окупованих територіях). Волонтерська допомога в усіх цих випадках виявилася потужною, ефективною і безпрецедентною у світовому масштабі. Волонтерство як неформальне доповнення до формальних інститутів є поширеним явищем у світі, а от волонтерство, яке замінило собою формальні соціальні інститути, зустрічається чи не вперше [Бевзенко, 2019].

Як наочний приклад наведу невелике повідомлення волонтерки, лідера того напрямку волонтерської діяльності, що пов’язаний з початковим соціальним забезпеченням тих, хто тікав від війни на Сході і кому на підконтрольних територіях держава не готова була надати допомогу вчасно. Формальний інститут соціальної допомоги не мав відповідних дієвих механізмів, корупція з’їдала ті ресурси, що через офіційні канали давали західні гуманітарні організації. Бюрократія робила отримання допомоги суцільним ланцюжком страждань для вимушених переселенців, які часто приїздили в тому, в чому їх заскочила війна, тримаючи за руки маленьких дітей або маючи у візках стареньких батьків. Тут волонтери виявили надзвичайну гнучкість, організаційну спроможність, оперативність, вміння залучити до свого руху всіх небайдужих, їхні кошти, речі, руки, фахову допомогу (медицина, психологічна допомога, юридична тощо). Невелика група волонтерів (ядро волонтерського руху), яких точно можна назвати агентами змін, змогла взяти на себе турботу про весь цей потік людей зі сходу, що тікали від війни. Їх

треба було розмістити, нагодувати, дати одяг та необхідні речі, надати первинну медичну допомогу. І не впродовж місяця-двох, а в перший же день їхньої появи в Києві (йдеться про волонтерів, що працювали у столиці). Звичайно, на допомогу цій волонтерській групі прийшло багато небайдужих киян, але це вимагало координації та організації, що волонтери й робили — оперативно та успішно.

Наведене нижче ФБ-повідомлення написане у серпні 2018 року, коли більшість із тих гострих проблем уже було розв'язано. Але волонтери не припиняли своєї роботи, продовжували допомагати вимушеним переселенцям, що шукали ресурси для виживання в нових умовах.

Ось цей діалог громадянина (Г) і волонтерки (В). У ньому — вся суть агентності в ситуації інституційної нестабільності: (наводжу мовою оригіналу):

– **Г:** Пусть уже нашу страну оставят в покое.

– **В:** Кто?

– **Г:** Да все. Хочу обнести железным забором по периметру. И просто жить.

– **В:** А жить как?

– **Г:** Просто жить. И не цепляй меня. С вашей образовательной реформой, с медицинской. Я злой. Вон за Майдан кого-то посадили? Пусть они сначала посадят. Пусть они хоть что-то сделают.

– **В:** Слушай, возьми и что-то сделай. Работы же вокруг — непочатый край.

– **Г:** Э, нет. У меня куча проектов. Я свою работу хорошо делаю. А они пусть страну меняют.

– **В:** ... У меня нет сил объяснять, что нет никаких абстрактных “их”. И что удобнее всего говорить про “все вокруг козлы”. Что те, кто пытаются что-то поменять, давно забыли, что такое “у меня своя работа, а страну пусть меняют другие”. Мне вообще иногда кажется, что я живу в какой-то альтернативной реальности. И, знаете, мне она нравится. В моей реальности люди за двое суток собирают почти 90 000 гривен, чтоб помочь начать лечиться человеку, которого в глаза не видели. В моей реальности на День Независимости народ собирается не на шашлыки, а на увлекательный квест “перевези большую семью с места на место за световой день”. В моей реальности доктор пишет с отдыха, что соскучился за работой. И невыносимо вторую неделю бить баклуши на море, когда тут у нас дурдом. В моей реальности за сутки можно решить почти любую задачу. Стоит только поставить цель. В моей реальности люди, никогда раньше этого не умевшие, разбираются по необходимости в тонкостях законодательства, в поставках лекарств и нормах вырубке лесов. В моей реальности нет абстрактных “они”. Есть конкретные “мы”. И если что-то недоделано, недодумано, недоработано — это наша вина. Потому что каждый человек может влиять на происходящее. Каждый. Без исключения. Если хочет, конечно”.

У цьому діалозі — квінтесенція того, що відбувається саме на рівні взаємодій окремих людей та їхнього бачення ситуації. “Г” є хорошим громадянином, але він мислить ситуацію в термінах стабільних інститутів — перш за все державних, формальних, дієздатних. “Нехай вони” — ідеться про суди,

правоохоронні органи. Волонтерка добре розуміє, що на ці інститути поклатися не варто, і не буде як жити, якщо не взяти цю роботу на себе. Ті приклади, що вона наводить зі своєї реальності, справді вражають. Ідеться про жінку — переселенку з сімома дітьми і хворою матір'ю. Її виселяють з будинку в селі, який їм дали люди для тимчасового проживання в 2014 році. До волонтерів вона звернулася по допомогу з будівельними матеріалами, щоб якось відремонтувати інший будинок в цьому ж селі, який їй пропонували купити за 50 тис. грн, але у дуже поганому стані. Волонтери знайшли їм за два дні набагато кращий будинок в іншому селі, в хорошому стані, з меблями та опаленням. За ті самі гроші. Гроші за два дні на заклик волонтерів через мережу ФБ зібрали люди. Квест “Перевезти сім'ю на День незалежності” — це про цей випадок. І люди зібралися, зі своїми машинами, за один день їх перевезли. Уявити таку допомогу від держави просто неможливо. Це справді зовсім інша реальність. У ній інші правила гри, інші стосунки між людьми.

І в цьому повідомленні — добре передано суть тієї іншої реальності, яка властива рухові (наразі Волонтерському) і лідерам як агентам змін. Це мотивація самим процесом і взяття на себе відповідальності за все. Немає очікування допомоги від формальних інститутів. Натомість — створення правил гри у неформальному полі, за якими цей інститут чи якась його частина починають успішно функціювати.

Завершимо цю концептуальну розвідку схематичним відображенням контуру концептуальної схеми, в який може вписатися продовження запропонованих міркувань. У цій схемі присутні більшість зі згаданих понять-концептів поряд із докладно обговореним концептом соціального інституту. Звісно, для кожного з інших понять має бути запропоновано подібне обговорення і смислове уточнення. І це справді лише контур, оскільки реальна концептуальна схема вимагає більш докладного опрацювання моментів переходу від одного запропонованого блоку до іншого.

Основний контур загальної концептуальної схеми дослідження проблеми агентів соціальних змін у ситуації соціальної кризи (інституціональної нестабільності). Головні поняття і зв'язок між ними в рамках концептуальної моделі

Головні поняття: соціальні інститути, інституційна криза — нестійкість, соціальні зміни, соціальний порядок, механізми соціальних змін, соціальна дія, практики мережевих взаємодій, агенти та суб'єкти соціальних змін

Соціальні інститути — правила гри, які регулюють соціальні взаємодії.	
Результат дії — встановлення соціального порядку (процесуального, рухомого як будь-яка гра).	
Макросистемне цільове призначення — забезпечення функціонування суспільства, задоволення суспільних потреб — безпека, здоров'я, освіта, соціальний захист тощо.	
Формальна складова — формальні правила гри.	Неформальна складова — неформальні, узвичаєні правила гри.
Теоретично описано — структурно-функціональний підхід.	Теоретично частково описано — неінституціональний підхід.

Походження правил гри — результат роботи інституційних організацій. У нас — від Ради до місцевих інституційних установ. Організація.	Походження правил — історія, культура, звички. Поступовість, спонтанність появи та самовідтворення. Самоорганізація.
Реалізується — через соціальну дію , свідоме прийняття правил поведінки. Зовнішній контроль.	Реалізується — через габітус і практики , дорефлексійне дотримання правил. Самоконтроль.
Соціальний інститут на рівні кожної людини — це перебування в полі дії обох систем правил.	
Соціальний порядок — сукупність усіх взаємодій між людьми, людьми та не-людьми (речами), людьми та символами, ідеями, міфами, що відбувається за певними правилами, що ці дії впорядковують. Процесуальне явище.	
Формальна складова — соціальні взаємодії за ustalеними організаційними правилами (законами, розпорядками, статутами, приписами тощо).	
Неформальна складова — практики мережових взаємодій в усіх соціальних полях.	
Інституційна нестійкість, криза — нестійкість та криза інституційних правил гри, часткова або повна функційна неспроможність сумарних інституційних правил гри у справі забезпечення стійкості соціального порядку.	
Соціальні зміни — зміни соціального порядку через зміни правил гри у формальній та неформальній складових соціальних інститутів. Можуть відбуватися як у бік зміцнення функційності інститутів, так і в бік посилення нестійкості.	
Актуальна проблема — агенти та механізми змін інституційних правил гри у бік більшої стійкості та функційної ефективності, більшої узгодженості між формальними та неформальними правилами.	
Зміни на формальному рівні — зміна формальних правил, законів, конституції, рішень, організацій	Зміни на неформальному рівні — зміна неформальних, звичаєвих, габітуально вкорінених правил гри
Механізм — організаційний. Раціональне конструювання правил. Найявність вербально-документального формату. (Правила згори.)	Механізм — самоорганізаційний. Спонтанне прийняття все більшою кількістю людей правил гри, запропонованої (самим фактом гри, а не вербально чи документально) окремим лідером чи групою людей
Емпіричні референти соціальних змін — це зміна правил гри, що регулюють практики повсякденної соціальної взаємодії в різних інституційних полях.	
Агентність і суб'єктність.	
Суб'єкт , ставлення до суспільства як до об'єкта (суб'єкт-об'єктні відношення). Переважно раціональна дія. Жорстке формування системи правил до початку гри.	Агент — ставлення до суспільства як до суб'єкта, ідентичність з ним і можливість змін. Емоційна прив'язка. М'яка система правил, що поступово коригується у процесі гри.
Агент зміни формальних правил — наділена повноваженнями людина чи група, які змінюють формальні правила. Імплементация здійснюється за допомоги системи санкцій. Зовнішній контроль.	Агент зміни неформальних правил — неформальний лідер або група, що задають нові правила самою своєю поведінкою. Вони поширюються в суспільстві за рахунок тяжіння людей до цих правил та їх носіїв. Самоконтроль.
Зняття інституційної нестійкості — кризи — коли немає суттєвих розбіжностей між двома зміненими системами практик і вони спроможні забезпечувати функційність відповідних інститутів.	

Джерела

- Александр, Дж. (1999). Парадокси громадянського суспільства, *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*, 1, 27–41.
- Аршинов, В., Буданов, В. (2017). Системы и сети в контексте парадигмы сложности. *Вопросы философии*, 1, 50–62.
- Бевзенко, Л. (2002). Социальная самоорганизация. Синергетическая парадигма: возможности социальных интерпретаций. Киев: Институт социологии НАНУ.
- Бевзенко, Л. (2005). Социальная самоорганизация в теории и практике Майдана. *Totallogy-XXI (дванадцятий випуск). Постнекласичні дослідження* (сс. 41–78). Київ: ЦГО НАН України.
- Бевзенко, Л. (2008). *Стили жизни переходного общества*. Киев: Институт социологии НАНУ.
- Бевзенко, Л. (2018). Інтегративна концепція соціальної напруженості — методологія, концептуальна схема, прагматика. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*, 3, 43–74; 4, 73–104.
- Бевзенко, Л. (2019). Волонтерський рух в Україні як форма громадянської активності — концептуальні засади наукового розгляду. В: О. Резнік (ред.), *Соціологічні виміри громадянського суспільства в Україні* (сс. 220–228). Київ: Інститут соціології НАН України.
- Бурдые, П. (2005). *Социальное пространство: поля и практики*. Санкт-Петербург: Алетейя; Москва: Институт экспериментальной социологии.
- Бурдые, П. (1998). Структура, габитус, практика. *Журнал социологии и социальной антропологии*, 1 (2), 40–58.
- Вебер, М. (1990). Протестантская этика и дух капитализма. Москва: Прогресс.
- Волков, В. (1998). “Следование правилу” как социологическая проблема. *Социологический журнал*, 3 (4), 156–170.
- Волков, В., Хархордин, О. (2008). *Теория практик*. Санкт-Петербург: Европейский университет в Санкт-Петербурге.
- Заславская, Т. (2002). О социальных факторах расхождения формально-правовых норм и реальных практик. В: *Куда идет Россия? Формальные институты и реальные практики* (сс. 11–22). Москва: МВШСЭН.
- Злобіна, О. (2014). Емоційна складова суспільних перетворень (на прикладі становлення Майдану). *Соціальні виміри суспільства: збірник наук. робіт*, 6 (17), 314–326.
- Злобіна, О. (2016). Соціальні трансформації в емоційному вимірі: від методологічних питань до методичних рішень. Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна. Серія: Соціологічні дослідження сучасного суспільства: методологія, теорія, методи, 36, 28–35.
- Капсамун, І. (2020). Правник та волонтер Геннадій Друзенко — про нові правила гри для країни. *День*, 23 січня.
- Латур, Б. (2014). Пересборка социального: введение в акторно-сетевую теорию. Москва: Высшая школа экономики.
- Левада, Ю. (1993). Игровые структуры в системах социального действия. В: *Статьи по социологии* (сс. 99–122). Москва: Фонд Макагуров.
- Майнцер, К. (1997). Сложность и самоорганизация. Возникновение новой науки и культуры на рубеже века. *Вопросы философии*, 3, 48–61
- Майнцер, К. (2009). Сложносистемное мышление: Материя, разум, человечество. Новый синтез. Москва: ЛИБРОКОМ.
- Николис, Г., Пригожин, И. (1990). *Познание сложного*. Москва: Мир.

Норт, Д. (1997). Институты, институциональные изменения и функционирование экономики. Москва: Начала.

Патнам, Р., Леонарди, Р., Нанетти, Р. (2001). Творения демократії. Традиції громадянської активності в сучасній Італії. Київ: Основи.

Парсонс, Т. (2000). *О структуре социального действия*. Москва: Академический проект.

Саймон, Г. (2008). Структура сложности в развивающемся мире. *Компьютеры, мозг, познание: успехи когнитивных наук*. М.: Наука. 21–28.

Степаненко, В. (2006). Громадянське суспільство як дискурс та соціальний нормативний порядок у соціології Дж. Александера. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*. 2, 5–23

Хабермас, Ю. (2001). Вовлечение другого. Очерки политической теории. Санкт-Петербург.

Хейзинга, Й. (1997). Homo Ludens. “Человек играющий”: Статьи по истории культуры. Москва: Прогресс-Традиция.

Штомпка, П. (1996). *Социология социальных изменений*. Москва: Аспект Пресс

Alexander, J., Smith, P. (2004). The Strong program in Cultural Sociology. Elements of Structural Hermeneutics. New York: Oxford.

Byrne, D. (1998). Complexity Theory and the Social Sciences. London: Routledge.

Capra, F., Luisi, P. (2014). The Newtonian world-machine. *The Systems View of Life: A Unifying Vision* (pp. 19–34). Cambridge: Cambridge University Press.

Cleveland, J. (1994). *Complexity theory. Basic concepts and application to systems thinking. Innovation for Communities*. Retrieved from:

<https://www.slideshare.net/johncleveland/complexity-theory-basic-concepts>

El-Ghalayini, Y. (2017). Complexity Theory: A New Way to Look at New Public Management. *Network and Complex Systems*. 7 (1), 6–10. Retrieved from:

<https://pdfs.semanticscholar.org/ab4e/4d086b3b661cbccaf2c9e76e8d557038b89b.pdf>

Grobman, G.M. (2005). Complexity theory: a new way to look at organizational change. *Administration Quarterly*; 29 (3), 350–382.

Habermas, J. (1996). Between Facts and Norms: Contributions to a Discourse Theory of Law and Democracy (pp. 22–23). Cambridge, MA: MIT Press.

Klijn, E. (2008). Complexity Theory and public administration: What's new? *Public Management Review*, 10(3), 299–317.

Klijn, E.H., Koppenjan, J.F. (2014). Complexity in governance network theory. *Complexity, Governance & Networks*, 1 (1), 61–70.

Newman, M.E.J. (2003). The structure and function of complex networks. *SIAM Review*, 45, 167–256. Retrieved from:

<http://www-personal.umich.edu/~mejn/courses/2004/cscs535/review.pdf>

Отримано 15.01.2020.

References

Alexander, J. (1999). The paradoxes of civil society. [In Ukrainian]. *Sociology: theory, methods, marketing*, 1, 27–41. [=Александр 1999]

Alexander, J., Smith, P. (2004). The Strong program in Cultural Sociology. Elements of Structural Hermeneutics. New York: Oxford.

Arshinov, V., Budanov, V. (2017). Systems and networks in the context of the complexity paradigm. [In Russian]. *Voprosy Fylosofii*, 1, 50–62. [= Аршинов, Буданов 2017]

- Bevzenko, L. (2002). *Social self-organization. The synergistic paradigm: opportunities for social interpretations*. [In Russian]. Kyiv: Institute of Sociology, NAS of Ukraine. [= Бевзенко 2002]
- Bevzenko, L. (2005). Social self-organization in the theory and practice of the Maidan. [In Russian]. *Totalogy-XXI (twelfth issue). Post-Non-Classical Studies* (pp. 41–78). Kyiv: CSO, NAS of Ukraine. [= Бевзенко 2005]
- Bevzenko, L. (2008). *Lifestyles of a transitional society*. [In Russian]. Kyiv: Institute of Sociology, NAS of Ukraine. [= Бевзенко 2008]
- Bevzenko, L. (2018). Integrative concept of social tension – methodology, conceptual scheme, pragmatics. [In Ukrainian]. *Sociology: theory, methods, marketing*, 3, 43–74; 4, 73–104. [= Бевзенко 2018]
- Bevzenko, L. (2019). Volunteer movement in Ukraine as a form of civic activity – conceptual foundations of scientific consideration. [In Ukrainian]. In: O. Reznik (Ed.), *Sociological dimensions of civil society in Ukraine* (pp. 220–228). Kyiv: Institute of Sociology, NAS of Ukraine. [= Бевзенко 2019]
- Bourdieu, P. (2005). *Social space: fields and practices*. [In Russian]. St. Petersburg: Aletheia; Moscow: Institute of Experimental Sociology. [= Бурдьє 2005]
- Bourdieu, P. (1998). Structure, habit, practice. [In Russian]. *Journal of Sociology and Social Anthropology*, 1 (2). 40–58. [= Бурдьє 1998]
- Byrne, D. (1998). *Complexity Theory and the Social Sciences*. London: Routledge.
- Capra, F., Luisi, P. (2014). The Newtonian world-machine. *The Systems View of Life: A Unifying Vision* (pp. 19–34). Cambridge: Cambridge University Press.
- Cleveland, J. (1994). *Complexity theory. Basic concepts and application to systems thinking. Innovation for Communities*. Retrieved from: <https://www.slideshare.net/johncleveland/complexity-theory-basic-concepts>
- El-Ghalayini, Y. (2017). Complexity Theory: A New Way to Look at New Public Management. *Network and Complex Systems*. 7 (1), 6–10. Retrieved from: <https://pdfs.semanticscholar.org/ab4e/4d086b3b661bccaf2c9e76e8d557038b89b.pdf>
- Grobman, G.M. (2005). Complexity theory: a new way to look at organizational change. *Administration Quarterly*, 29 (3), 350–382.
- Habermas, J. (1996). *Between Facts and Norms: Contributions to a Discourse Theory of Law and Democracy* (pp. 22–23). Cambridge, MA: MIT Press.
- Habermas, Ju. (2001). *Involvement of the Other. Essays on Political Theory*. [In Russian]. St. Petersburg. [= Хабермас 2001]
- Huizinga, J. (1997). *Homo Ludens. "The Man Playing": Articles on the History of Culture*. [In Russian]. Moscow: Progress-Traditsia. [= Хейзинга 1997]
- Kapsamun, I. (2020). Lawyer and volunteer Hennadii Druzenko – on the new rules of the game for the country. [In Ukrainian]. *Day*, January 23. [= Кансамун 2020]
- Klijn, E. (2008). Complexity Theory and public administration: What's new? *Public Management Review*, 10(3), 299–317.
- Klijn, E.H., Koppenjan, J.F. (2014). Complexity in governance network theory. *Complexity, Governance & Networks*, 1 (1), 61–70.
- Latour, B. (2014). *Reassembling of the Social: An Introduction to Actor-Network Theory*. [In Russian]. Moscow: Higher School of Economics. [= Латарп 2014]
- Levada, Yu. (1993). Game structures in social action systems. [In Russian]. In: *Articles on Sociology* (pp. 99–122). Moscow: MacArthur Foundation. [= Левада 1993]
- Mainzer, K. (1997). Complexity and self-organization. The emergence of new science and culture at the turn of the century. [In Russian]. *Voprosy filosofii*, 3, 48–61. [= Mainzer 1997]

- Mainzer, K. (2009). *Complex System Thinking: Matter, Mind, Humanity. New Synthesis*. [In Russian]. Moscow: LIBROCOM. [= Mainzer 2009]
- Newman, M.E.J. (2003). The structure and function of complex networks. *SIAM Review*, 45, 167–256. Retrieved from: <http://www-personal.umich.edu/~mejn/courses/2004/cscs535/review.pdf>
- Nikolis, G., Prigogine, I. (1990). *Cognition of the Complex*. [In Russian]. Moscow: Mir. [= Николис, Пригожин 1990]
- North, D. (1997). Institutions, Institutional Changes and the Functioning of the Economy. [In Russian]. Moscow: Nachala. [= Норт 1997]
- Patnam, R., Leonard, R., Nanetti, R. (2001). *Creating Democracy. Traditions of Civic Activity in Modern Italy*. [In Ukrainian]. Kyiv: Osnovy. [= Патнам, Леонарді, Нанетті 2001]
- Parsons, T. (2000). *On the Structure of Social Action*. [In Russian]. Moscow: Akademichnyi Proekt. [= Парсонс 2000]
- Simon, G. (2008). Complexity structure in the developing world. [In Russian]. In: *Computers, Brain, Cognition: The Successes of the Cognitive Sciences* (pp. 21–28). Moscow: Nauka. [= Саймон 2008]
- Stepanenko, V. (2006). Civil society as a discourse and social normative order in J. Alexander's sociology. [In Ukrainian]. *Sociology: Theory, Methods, Marketing*, 2, 5–23. [= Степаненко 2006]
- Sztompka, P. (1996). *Sociology of Social Change*. [In Russian]. Moscow: Aspect Press. [= Штомпка 1996]
- Volkov, V. (1998). “Following the rule” as a sociological problem. [In Russian]. *Sociological Journal*, 3 (4), 156–170. [= Волков 1998]
- Volkov, V., Kharkhordin, O. (2008). *Practice theory*. [In Russian]. St. Petersburg: European University in St. Petersburg. [= Волков, Хархордин 2008]
- Weber, M. (1990). *Protestant Ethics and the Spirit of Capitalism*. [In Russian]. Moscow: Progress. [= Вебер 1990]
- Zaslavskaya, T. (2002). On social factors of divergence of formal legal norms and real practice. [In Russian]. In: *Where is Russia going? Formal institutes and real practices* (pp. 11–22). Moscow: MVHSEN. [= Заславская 2002]
- Zlobina, O. (2014). Emotional component of social transformations (on the example of the becoming of Maidan). [In Ukrainian]. In: *Social Dimensions of Society: A Collection of Scientific Works*, 6 (17), 314–326. [= Злобіна 2014]
- Zlobina, O. (2016). Social transformations in the emotional dimension: from methodological issues to methodological decisions. [In Ukrainian]. *Bulletin of the V.N. Karazin Kharkiv National University. Series: Sociological studies of modern society: methodology, theory, methods*, 36, 28–35. [= Злобіна 2016]

Received 15.01.2020

ЛЮБОВ БЕВЗЕНКО

Агенти соціальних змін у кризовому соціумі: варіанти проблематизації та контури концептуальної рамки дослідження

З огляду на перманентну кризовість соціальної ситуації в нашій країні актуалізується питання агентів соціальної трансформації, що діють в ці кризові моменти. Пропонується два варіанти наукової проблематизації цього питання. Перший — на платформі теоретичного бачення соціальних змін, запропонованого П. Штомпкою, який передбачає описово-констатаційне вивчення рухів, лідерів, ідей та революцій, що змінювали та змінюють наше суспільство. У другому варіанті пропонується звернення до дилеми агентів та структури, яка вже багато років обговорюється в рамках пошуку компромісу між мікро-

та макродетерміністичними моделями соціальних змін. Наголошується, що терміни суспільна “трансформація”, “перехідність” та “криза” не є тотожними; криза вирізняється непередбачуваністю наслідків суспільних змін. Для ситуації суспільної кризи теоретичний мікро-макро-компроміс пропонується шукати в рамках парадигмального поєднання парадигми складності, парадигми практик та мережевої теорії. Соціальні зміни конкретизуються через зміну інституційного порядку, який аналітично поділено на формальну (організаційну) та неформальну (самоорганізаційну) складові. Підкреслюються відмінності проявів агентності в рамках цих інституційних складових. Запропоновано поняттєвий ряд та контур можливої концептуальної схеми дослідження окресленої проблеми.

Ключові слова: соціальний порядок, соціальні зміни, соціальна криза, формальні та неформальні соціальні інститути, організаційні та самоорганізаційні механізми соціальних змін, агенти соціальних змін

ЛЮБОВЬ БЕВЗЕНКО

Агенты социальных изменений в кризисном социуме: варианты проблематизации и контуры концептуальной рамки исследования

В силу перманентной кризисности социальной ситуации в нашей стране актуализируется вопрос агентов социальной трансформации, действующих в эти кризисные моменты. Предлагается два варианта научной проблематизации данного вопроса. Первый — на платформе теоретического видения социальных изменений, предложенного П. Штомпкой, предполагающий описательно-констатирующее изучение движений, лидеров, идей и революций, изменявших и изменяющих наше общество. Во втором варианте предлагается обращение к проблеме агентов и структуры, которая уже много лет обсуждается в рамках поиска компромисса между микро- и макродетерминистическими моделями социальных изменений. Отмечается, что термины общественная “трансформация”, “переходность” и “кризис” не тождественны; кризис отличается непредсказуемостью последствий общественных изменений. Для ситуации общественного кризиса теоретический микро-макро-компромисс предлагается искать в рамках парадигмального сочетания парадигмы сложности, парадигмы практик и сетевой теории. Социальные изменения конкретизируются через изменение институционального порядка, который аналитически разделяется на формальную (организационную) и неформальную (самоорганизационную) составляющие. Подчеркиваются различия проявлений агентности в рамках этих институциональных составляющих. Предлагается понятийный ряд и контур возможной концептуальной схемы исследования обозначенной проблемы.

Ключевые слова: социальный порядок, социальные изменения, социальный кризис, формальные и неформальные социальные институты, организационные и самоорганизационные механизмы социальных изменений, агенты социальных изменений

LIUBOV BEVZENKO

Agents of social change in a crisis society: variants of problematization and contours of conceptual framework of research

In view of the permanent crisis of the social situation in our country, the question of agents of social change acting in these crisis moments is actualized. Two variants of scientific problematization of this issue are proposed. The first is on the platform of the theoretical vision of social change, proposed by P. Szotomka, which provides a descriptive and ascertaining study of the

movements, leaders, ideas and revolutions which change our society. The second option addresses the dilemma of agents and structure, which has been debated for many years in the search for a compromise between micro- and macro-deterministic models of social change. It is emphasized that the terms social transformation, transition, and crisis are not identical; namely, the crisis is characterized by unpredictable consequences of social changes. The search for theoretical micro-macro-compromise for the situation of social crisis is suggested to be searched within the paradigm combination – the paradigm of complexity, the paradigm of practices and network theory. Social changes are specified by a change in the institutional order, which is analytically divided into formal (organizational) and informal (self-organizational) constituents. The difference between the manifestations of agency within these institutional constituents is emphasized. The conceptual series and outline of a possible conceptual scheme of the study of the problem are proposed.

Keywords: social order, social change, social crisis, formal and informal social institutions, organizational and self-organizational mechanisms of social change, agents of social change